

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

РУДНИК ДЕНИС ГЕННАДІЙОВИЧ

УДК 94 (477.41+477.43/.44+477.51+477.82+477.83/.86) «10/13»

БОЯРСТВО ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ XI–XIV СТ.

07.00.01 – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів – 2019

Дисертацією є кваліфікаційна праця на правах рукопису

Робота виконана на кафедрі історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» Міністерства освіти і науки України (Луганська обл., м. Старобільськ)

Науковий керівник: кандидат історичних наук, професор
Климов Анатолій Олексійович,
Державний заклад
«Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»
(Луганська обл., м. Старобільськ),
професор кафедри історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Федака Сергій Дмитрович,
Ужгородський національний університет,
професор кафедри історії України;

кандидат історичних наук
Паршин Ілля Леонтійович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри історії середніх віків
та візантиністики

Захист відбудеться 27 лютого 2019 р. о 15⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, ауд. 337.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розісланий 25 січня 2019 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
професор

Р. М. Шуст

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасна українська історична наука зробила великий крок у накопиченні фактичного дослідницького матеріалу з історії українського Середньовіччя. Розвиток національних історіографій спричинено намаганням дослідників посилити пошуки власної державності в різні часи української історії. Увагу істориків заслужено привертає суперечлива тема історії розвитку боярства як провідної верстви населення часів Київської Русі. Для України на сучасному етапі історичного та політичного процесу необхідно визначити головні особливості власного історичного розвитку, саме те, що має ознаки культурної та соціальної самобутності. Визначення ролі та місця олігархічних верств населення в контексті джерел матеріального збагачення та впливу на державну владу може мати певне значення з огляду на соціально-економічне становище сучасної України.

Незважаючи на багаторічну історію вивчення боярського прошарку на території окремих земель Київської Русі протягом XI–XIV ст., зокрема Галицько-Волинського князівства як такого, де роль боярства є найяскравіше вираженою, залишаються моменти, що потребують узагальнення та комплексного дослідження. Зокрема, уважасмо за потрібне визначити джерела збагачення феодалів, їхніх садиб та маєтків. Розкриття потребують теорії походження та подальшої еволюції боярства як верстви, джерела її поповнення та мобільність, зважаючи на її етнічний склад та тривалу норманську / антинорманську дискусію. Великого значення при цьому набуває джерельна база, що має мінливий характер через певне вгасання літописання після монголо-татарської навали та появу розрізненого актового матеріалу та грамот з огляду проблему їхньої автентичності. Окрім того, у джерелах, що переважно носять тенденційний характер та мають відбиток мислення літописця та епохи складання списків, утвердилася переважно негативна оцінка боярства, у першу чергу галицького та волинського, яке часто протиставляється одне одному. Переломним моментом в еволюції землевласників стала друга половина XIII–XIV ст., тобто час поширення іноземної влади на руські землі та перенесення правового статусу, що панував на території Польського королівства та Великого князівства Литовського, на територію українських земель. Тому актуальним залишається завдання комплексного узагальнювального дослідження розвитку боярського прошарку, який виступає як військовий, політичний, економічний елемент за часів княжої доби, поширення литовсько-польського впливу на українські землі.

Актуальність проблематики підсилюється необхідністю збереження української державності та національної свідомості, які залежать від дій та здобутків владної верхівки держави. Позитивна та негативна політична діяльність боярства, джерела його походження, відносини між боярством та князівською владою мають довести існування державницьких ідей на території України протягом часу, що вивчається, та показати тяглість історичного процесу до сьогодення. Урахування позитивного політичного досвіду повинне стати прикладом для формування нового покоління українських державних службовців, вільних від поведінкових, політичних та соціально-культурних стереотипів.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в рамках комплексної наукової теми «Соціально-економічні проблеми розвитку України» (державний реєстраційний номер 0110 У 000393), включеної до тематичного плану Інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (протокол № 4 від 25.11.2011 р., подовження терміну дії теми – протокол № 4 від 28.11.2014 р.). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (протокол № 5 від 27.12.2013 р.).

Об'єктом дисертації є боярство як провідний прошарок суспільства князівств Південно-Західної Русі XI–XIV ст.

Предметом дослідження є особливості формування та розвитку боярства як окремої суспільної верстви, зроблено акцент на його соціальному, економічному та політичному становищі в окремих князівствах, територіальних відмінностях в умовах існування боярства.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період XI–XIV ст. Нижня межа визначена часом, коли в літописному матеріалі визначається поняття «місцевого боярства». Зважаючи на ранні фрагментарні згадки боярства на території Русі, залучено до аналізу матеріал IX–X ст., зокрема археологічні дані щодо етнічного складу поховань знатного населення. Верхня хронологічна межа завершується часом включення окремих князівств до складу іноземних держав та поширення на них влади правлячих династій: середина XIII ст. – період зникнення князівського столу в Переяславлі Руському через розорення в часи монгольського завоювання та занепаду цього потужного культурного шару, підтвердженого археологічно; 1387 р. – час завершення входження галицьких земель до складу Польського королівства; початок XIV ст. – остаточне закріплення литовських князів на території Київського та Чернігово-Сіверських князівств з переходом на вказані землі литовського боярства та встановлення литовських правових норм.

Територіальні межі дослідження охоплюють території Південно-Західної Русі та її складових в XI–XIV століттях. До досліджуваних територій належать князівства, що входили до меж літописної «Руської землі» (Київське (з виділенням з його складу Подільського князівства Коріатовичів у другій половині XIV ст.), Переяславське та Чернігово-Сіверське князівства. Ці землі становили більшість теперішньої території сучасної України з включенням до її території Галицько-Волинського князівства з входженням до його складу Закарпаття (середина XIV століття).

Метою роботи є комплексний аналіз процесу формування та розвитку боярської верстви населення Київської Русі, вивчення її ролі в соціально-економічному й політичному житті суспільства XI–XIV ст.

Для досягнення зазначеної мети необхідно дослідити:

- ступінь наукової розробки проблеми, вивчити джерельну базу, визначити методологічні засади дослідження;
- провідні теорії та погляди на виникнення та формування боярського прошарку досліджуваного періоду;
- соціально-економічне та політичне підґрунтя існування боярського стану;

- взаємодію боярського стану на території Київської землі з урахуванням монголо-татарського та литовського фактору;
- територіальний склад Чернігово-Сіверського князівства та підтримку боярством територіальних претензій місцевої князівської династії;
- причини прихильності боярства Переяславського князівства у зв'язку з політичним розвитком землі в контексті боротьби з зовнішньою загрозою;
- головні напрями діяльності боярства на території Галицько-Волинського князівства від часу появи регіонального боярства та його боротьбу проти сильної князівської влади за збереження власного політико-економічного впливу, ролі взаємодії місцевої знаті з польською владою в процесі поширення іноземного впливу.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що на підставі широкого кола джерел і наукового доробку вітчизняних та зарубіжних науковців:

- *уперше* у вітчизняній історіографії було зроблено комплексне узагальнювальне дослідження питань, пов'язаних із формуванням та розвитком боярського стану, зміною акцентів у його матеріальному забезпеченні у зв'язку з підвищенням ролі землеволодіння в соціально-економічному задоволенні потреб пануючого класу. Розглянуто регіональні особливості історії розвитку боярства в різних князівствах, що обумовили його суспільно-політичну роль на місцевому рівні;
- *узагальнено* питання, пов'язані з розвитком боярства на території Галицько-Волинського князівства, розглянуто взаємовідносини боярського прошарку та князівської влади в політичному, військовому та адміністративному аспектах; досліджено економічну діяльність боярства, роль та місце боярських садіб та господарства як факторів, що обумовлювали їхній економіко-політичний статус;
- *отримали подальший розвиток* класифікація джерел походження боярського прошарку на території Київської Русі, визначення ролі надавчої політики князівської влади у формуванні лояльного боярства на території Подільського князівства протягом другої половини XIII–XIV ст.

Практичне значення наукової роботи полягає в тому, що її результати можна буде використати під час написання спеціальних робіт з середньовічної історії України; створення навчальних та методичних посібників з історії України; матеріалів практичних занять та лекційного корпусу у вищих навчальних закладах; зібраний матеріал можна буде використати при подальших наукових дослідженнях із цієї тематики.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертації положення та висновки обґрунтовано на базі особистих теоретичних досліджень автора. Усі публікації є одноосібними. На праці вчених, на які спирався автор, зроблено посилання.

Апробація результатів дослідження здійснювалася в ході обговорення його змісту на засіданнях кафедри історії України ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». Основні теоретичні положення й результати роботи викладено в доповідях на таких наукових конференціях: III Всеукраїнська конференція з міжнародною участю «Актуальні питання соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.); Матеріали круглого столу кафедри архівознавства та суспільно-правових наук СНУ ім. В. Даля «Маловідомі сторінки вітчизняної історії: архівні розвідки» (м. Луганськ, 28 лютого – 1 березня 2014 р.); IX Всеукраїнська науково-практична конференція «Перший крок у науку» (м. Луганськ, 17 квітня 2014 р.); Кіровоградська

сесія III Всеукраїнської конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Кіровоград, 16 травня 2014 р.); IV Всеукраїнська конференція з міжнародною участю «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (м. Дніпропетровськ, 22 березня 2014 р.); Дніпропетровська сесія III Всеукраїнської конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.); VI Всеукраїнська науково-практична заочна конференція «Сучасна наука: теорія і практика» (м. Запоріжжя, 28–29 листопада 2014 р.); XI Міжнародна научна практична конференція «Настоящи изследования и развитие» (г. Софія, 17–25 януари 2015 г.), *Współczesna nauka. Nowy wygląd*, (Wrocław, 30–31.01.2015) (Wrocław, 30–31.01.2015 roku); VI Регіональна наукова конференція «Актуальні питання історії та культури України і світу» (Острого, 14 травня 2015 р.); «Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka» (29–30.06.2015 roku); IX Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита», (м. Київ, 29–30 жовтня 2015 р.), III Міжнародна науково-практична конференція «Людина віртуальна: нові горизонти» (30–31 березня 2016 р., м. Рубіжне, Северодонецьк), XII Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні тенденції сходознавства» (м. Харків, 22–23 квітня), 69-та Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки) (м. Харків, 29 квітня 2016 р.), III Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (м. Дніпро, 25–26 травня 2018 р.).

Загальна характеристика роботи. Дисертація складається зі вступу, де зазначено актуальність, об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 313 сторінок, основного тексту – 200 сторінок, список використаної літератури та джерел становить 683 назви.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** здійснено загальну постановку проблеми, обґрунтовано актуальність дослідження, визначено його об'єкт, предмет і хронологічні рамки, сформульовано мету, завдання, методи, наукову новизну, практичне застосування дисертаційного дослідження.

У першому розділі «**Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження**» подано характеристику джерел дослідження, історіографію питання та методологічні основи дисертації.

У **підрозділі 1.1** «Ступінь наукового вивчення теми» проаналізовано рівень історіографічного вивчення теми. Науковий доробок було розподілено за хронологічно-проблемним принципом: праці дореволюційного, радянського та сучасного періодів. Роботи дореволюційної доби представлені напрацюваннями історичної школи В. Антоновича та його учнів з регіональних досліджень історії України. У центрі уваги школи були київська, сіверська, подільська, волинська, галицька землі, історія Великого князівства Литовського. Серед представників школи необхідно назвати В. Антоновича, М. Грушевського, І. Линниченка, М. Довнар-Запольського, П. Голубовського, Н. Молчановського, М. Дашкевича.

М. Грушевський у своїй роботі, присвяченій історії Київської землі показує боротьбу чернігівських, суздальських, галицько-волинських за головний стіл держави, а також політичний устрій князівства, формування та функціонування князівського апарату – тисяцьких, соцьких, тиунів, посадників. Наближене територіально до Києва Переяславське князівство було об'єктом вивчення П. Голубовського, Д. Багалія, В. Ляскоронського. Історики приходять до висновку про підтримку власного князя через постійні зовнішні загрози з боку кочовиків. Подільське князівство, у силу специфіки свого розташування та приналежності литовським та польським володарям, в історичній науці вивчається окремо для східної та західної частин відповідно. М. Грушевський визначив основи шляхетського землеволодіння, адміністративно-територіальний та становий устрій для польської частини Поділля. В. Антонович подає загальну історію землі на основі широкого кола літописів, Литовської метрики, документів та архівів. У такому руслі працює М. Молчановський.

Чернігівське князівство представлене роботами Д. Багалія та П. Голубовського, В. Ляскоронського. Боярство тут подібно до Переяслава гуртується навколо свого князя у підтримці захисту від кочовиків та експансіоністських прагнень власної династії. Галицько-Волинське князівство представлене роботами М. Дашкевича, І. Линниченка, І. Шараневича. Історики зосереджуються на діяльності боярських партій, їхній боротьбі з нащадками Романа Мстиславича, джерелах матеріального збагачення.

Серед представників дореволюційного часу відзначимо В. Ключевського, С. Соловйова, О. Барбашева, А. Преснякова, М. Любавського.

Серед сучасних дослідників регіональним дослідженням присвячені роботи П. Толочка Г. Івакіна з історії та археології Києва, В. Михайловський, О. Білецька, М. Крикун, Ф. Шабульдо працюють над питанням надавчої політики литовських князів та польських королів на території Подільського князівства та проблеми його кордонів. Загальну історію Чернігівського князівства подає О. Зайцев, малодосліджені проблеми чернігівських та новгород-сіверських земель, зокрема правління литовських князів, їх зовнішня та внутрішня політика, а отже і роль боярства у післямонгольську добу присутні у роботах С. Келембета, О. Русиної, М. Котляра.

Галицько-Волинське князівство залишається одним з найбільш вивчених. Аналіз робіт Л. Войтовича, М. Волощука, М. Петрика, С. Терського, М. Котляра, О. Майорова, О. Толочка, О. Купчинського, І. Паршина дозволяє говорити про перегляд сучасними дослідниками усталених поглядів на галицьке боярство як феодально-експлуататорів місцевого населення та які перебувають у постійній боротьбі з общиною та князем.

Історична дискусія стосовно походження боярського прошарку представлена роботами переважно радянського періоду: Б. Рибаків, М. Тихомиров, І. Фроянов, В. Мавродін, С. Завадська. Не знайшло свого однозначного вирішення питання співвідношення прийшлого варязького та місцевого складових елементів князівської дружини як провідного джерела боярства. Домінування протягом радянського періоду представлення боярства общині, князівському війську, походження його від племінної верхівки змінюється думкою про служилу природу бояр. У такому напрямі працюють сучасні російські історики А. Горський, П. Стефанович, І. Фроянов, П. Лукін.

У **підрозділі 1.2** «Джерельна база дослідження» визначено провідні джерела дисертації. Основний масив джерел представлений писемними та матеріальними

джерелами. Провідну роль серед першої групи складають літописи, видані у серії «Повне зібрання руських літописів». Боярство тут виступає як невід’ємний супровід князівської адміністрації у різних аспектах її діяльності, що створює труднощі при ідентифікації верстви, її представників та соціально-політичного положення. Труднощі при роботі з літописами виникають через низку причин: відбиток політичних уподобань автора, велика кількість редакцій та списків літописів, створення редакцій значно пізніших за походженням від описуваних подій. Головними літописами виступають Іпатіївський, Лаврентіївський, Никонівський, Галицько-Волинський, Густинський, Радзивілівський, Єрмолінський, Новгородський літопис. Доповнюють літописів свідчення хроністів Я. Длугоша, М. Стрийковського, «Велика хроніка», відомості ПIANO Карпіні, Києво-Печерський патерик. Припинення літописної традиції внаслідок монгольської навали виводить на чільне місце розрізнений актовий матеріал боярсько-князівського походження, передусім політико-економічного характеру. Надавча політика державної адміністрації, операції купівлі-продажу боярських володінь, підтверджувальні грамоти на пожалування, грамоти протокольного характеру, які засвідчують зовнішні відносини. Грамоти представлені у виданнях «Акты, относящиеся к истории Западной России», збірниках документів XIV–XVI ст. В. Розова, М. Пешака, О. Купчинського. Пошук невідомих грамот литовських князів на території Поділля пов’язаний з діяльністю В. Михайловського та А. Груші.

Недостатнє розкриття у писемних джерелах етнічного складу та економічної основи боярства вимагає залучення даних археології. Проблема етнічного складу боярського стану на етапі його складання пов’язана зі свідченнями варязької присутності на території України. Свідченням чого є роботи на Шестовицькому могильнику О. Моці, В. Коваленка, Ю. Ситого, Ф. Андрюшка, В. Скорохода. Економічний аспект, у першу чергу розкривається через інтерпретацію археологічних свідчень про боярські садиби. У цьому напрямі представлені роботи Б. Рибаківа, В. Довженка, Ф. Гуревич, О. Моці, С. Терського. Таким чином, специфіка роботи вимагає залучення різнопланових джерел, що дає змогу чіткіше уявити процес утворення і розвитку боярського прошарку суспільства.

Підрозділ 1.3 присвячений методологічній основі дослідження. У процесі вивчення проблеми були використані загальнонаукові та історичні принципи, підходи і методи. Цивілізаційний підхід дозволяє подивитися на боярство через призму економічних, соціальних, політичних, військових аспектів його діяльності. Основними стали принципи об’єктивізму, історизму, термінологічний, багатофакторності, структурно-системний. Методами історичного пізнання виступають загальнонауковий метод систематизації, спеціально історичні – ретроспективний, критичний, структурний, історико-порівняльний. Визначення біографій провідників боярства тієї чи іншої землі, мотиви поведінки окремої особистості, їхнє соціальне оточення та суспільний статус стало можливим через використання просопографічного методу.

У другому розділі «**Становлення й розвиток боярської верстви суспільства**» визначено провідні джерела походження боярства з врахування його етнічного складу на перших етапах генези, провідні засади економічної та політичної могутності стану. Велику роль у цьому зіграли боярські садиби, участь боярства у політичному житті держави.

У **підрозділі 2.1** «Питання формування боярства як специфічної верстви суспільства» зазначено відсутність одностайної думки про етнічне походження терміну «боярство». В основі, на думку істориків, лежить тюркське, сарматське, болгарське походження та його фіксація у грецьких, латинських джерелах, старо- і церковнослов'янських текстах. Семантичне значення терміну є приблизно однаковим – знатна, багата людина – представник соціальної верхівки.

Початок процесу формування боярства підтверджено джерелами IX ст., що пов'язано з князівською дружиною та її етнічним складом. Присутність у князівському війську варягів датується IX–XII ст. Існування дружинної культури стали основою формування знатних сімей які перебували у найближчому оточенні військового вождя. Причинами руху варягів разом з князівськими дружинами на Південь від Скандинавії можна назвати багаті поклади залізної руди, придатної для виплавки мечів, археологічні знахідки яких на території Центрально-Східної Європи датуються X–XI ст., потреби у монетному сріблі, участь у торгових операціях, формування на території Скандинавії певної категорії населення «могутніх бондів», які могли організовувати іноземні походи через брак земельних наділів. Можна припустити наявність у варяг певного дипломатичного досвіду, про що говорить склад посольства князів Олега та Ігоря до Константинополя, однак перерахування імен говорить, що в середині-кінці X ст. почався процес розчинення варязького елемента: імена належать до скандинавських, естонських, кельтських, іранських, германських, слов'янських, тюркських іменословів. Варяги поступово втратили панівне положення серед дружини після часів Ярослава Мудрого, який був останнім князем, який використав варязькі загони у внутрішній боротьбі. Археологічно перебування варязьких дружин підтверджується родинними та військовими похованнями, що говорить про початок асиміляції іноземного елемента та його християнізації. Характерними свідченнями варязької присутності є поховання на Шестовицькому могильнику – торговому, ремісничому та військовому майданчику. Таким чином, іноземні представники дружини стали основою формування боярського прошарку, проте, вони не мали єдиного та визначного впливу, адже у такому випадку вони могли би бути і джерелом власне назви верстви.

Представництво серед суспільної верхівки представників місцевого знатного населення показано наявністю серед боярства «земського боярства». Термін використовується для протиставлення прийшлому варязькому елементу знать автохтонного походження. Термін виник у дореволюційній історіографії для аргументації походження державності на місцевому ґрунті, дещо принижуючи скандинавські впливи, що органічно вписується у норманську/анти норманську дискусію. Протягом XIX–XX ст. до складу боярства зараховувались «старці градські» – представники місцевої племінної аристократії та купців. Однак, після 1970-х рр. «старці градські» виводяться зі складу боярства, адже вони зникають зі сторінок літописів протягом XI ст. у зв'язку з руйнуванням родового устрою та розширення князівської влади на місцях. Поширення князівської влади, її адміністративного та військового апарату стало причиною формування служилої теорії походження боярства, що є домінуючою на сучасному етапі досліджень. Бояри отримують землі від князя та утримують власні дружини, нова знать формується з тих, хто може показати князю свої уміння, не зважаючи на етнічну приналежність. Міграційні процеси призводили до

переміщення боярства між землями у складі князівського двору. Прикладом є чернігівське боярство на території Галицько-Волинського князівства та суздальці у Києві.

У **підрозділі 2.2** «Соціально-економічне та політичне положення бояр на території Київської Русі» визначено провідні засади існування боярського стану, його економічна, політична та суспільна роль. На першому етапі державотворення для боярських верств головним джерелом добробуту були військові операції та князівська служба: нагорода за службу, управлінська діяльність, початок зародження землеволодіння. Свідченням управлінської діяльності є отримання боярами посадницьких, тисяцьких, соцьких, керування окремими населеними пунктами за пожалуваннями князя. Фінансово-грошові операції, зокрема лихварство, військова здобич, торгівля стали економічною основою боярського прошарку. Ринкові відносини боярського господарства були орієнтовані на внутрішні потреби та диктувалися життєвими стандартами бояр. Зростання боярського землеволодіння характерне для XII ст. Земельна власність ставала основою формування боярських садиб – комплекс господарських, житлових та оборонних споруд. Функціями садиби можна назвати контроль прилеглих територій, адміністративний центр, військовий гарнізон, фортеця для захисту залежного населення та боярина під час міжусобиць. Ознаками проживання власне боярина в садибі визначено знахідки прикрас, зброї, великих за розміром жител, літописні свідчення про належність садиб до боярського роду, зокрема через присвоєння садибам назв у залежності від імені власника: Кульмей, Жидачів, Гуменики, Милостів, Дяцьковичі, Библо. Також можна назвати Чорнівську садибу, Любецький замок, селище Судова Вишня. Господарство садиби передбачало скотарство, зокрема конярство, яке забезпечувало статусне положення боярина.

Правовий захист боярства, прописаний у Руській Правді, передбачав штрафні санкції за заподіяну шкоду – грошові штрафи залишалися у розпорядженні постраждалої сторони та виплачувались у срібних злитках – гривнях, вага яких, залежно від типу, була від 195 г до 204 г. Політичний статус боярства знайшов своє вираження через участь у вічах та укладанні з князями «ряду» – своєрідний суспільний договір. Участь боярства у вічах підтверджена 1068 р., 1093 р., 1097 р., 1147 р., 1150 р. Таким чином, базис соціальних впливів боярства був заснований на матеріальному становищі, та рівні розвитку політико-економічних відносин.

У третьому розділі **«Боярська верства в межах «Руської землі» в XI–XIV ст.»** визначено особливості положення бояр на території Київської, Переяславської, Чернігівської та Галицько-Волинської земель.

У **підрозділі 3.1** «Боярство Київського князівства» зазначено провідне місце Києва як символу єдності народу та об'єкту прагнень галицьких, чернігівських, володимиро-суздальських та литовських князівських династій. З огляду на столичний статус міста боярство землі займало привілейоване положення. На території князівства розташована найбільша концентрація неукріплених селищ під керівництвом князівських дружинників, а невдовзі і бояр, проте постійна зміна київських володарів призводила мінливості кордонів боярських володінь. Територія князівства давала, за оцінками вчених, до 80% всього збіжжя на території держави, що могло бути основним джерелом збагачення місцевого боярства. У політичному плані київське боярство було особливо наближеним до князя та брали участь князівських нарадах, одним з видів яких були

князівські бенкети, участь в якому було своєрідним визнанням князем заслуг вірного йому боярина, підтверджувало його соціальний статус та наближеність до влади. Відомими є бенкети князів Володимира, Ізяслава, Юрія Долгорукого. Свідчать про багатства київських бояр їх пожертвування на будівництво церковних споруд та розвиток монастирів, наявність власних дворів у межах міста, участь у торгових відносинах, чому сприяло розташування торгівельних шляхів у Києві. Підсиленню торгівля сприяло звільнення від монгольського панування у XIV ст. та налагодження контактів з іноземними державами, насамперед Західної Європи. Політична позиція боярства знайшла своє вираження у можливій змові про ти князя Юрія Долгорукого, першим князем, який відмовився укласти ряд з київським населенням та подальшим витісненням прийшлих суздальців, які розглядалися киянами як претенденти на маєтки, мита та адміністративні посади. Не знайшло підтримки серед боярства прагнення чернігівської династії Ольговичів отримати київський стіл. У 1194 р. боярство знайшло прийнятну формування державного устрою – дуумвірату князів Святослава та Рюрика.

Особливістю Київського князівства були кочові тюркські васали, які були своєрідним захистом від половців. Тюркська знать переходила на службу до київського князя, переймаючи осідлий спосіб життя та елементи суспільно-політичного устрою – будівництво украплених городків за типом боярських украплених садиб, прагнення отримати в управління від князя міста як визнання власних військових заслуг. Такий стан речей наближував представників тюркських племен до статусу боярина, як васала князя.

Монгольська навала та наступна перебудова суспільно-економічного життя вплинула на і бояр, зокрема через формування баскакської системи та залученням боярства до збирання данини та податків. Така практика, на думку ханської адміністрації, повинна була знайти певну підтримку серед населення та краще представляти інтереси хана. Такий підхід був притаманним Київському, Галицько-Волинському та Новгородському князівствам. Період середини XIII – середини XIV ст. характеризується неточними відомостями про іменний склад київських князів, однак існування влади князя може свідчити про існування боярської верстви монгольського часу. Участь боярства бачимо в битвах XIV ст. – битві на р. Сині Води 1362 р. та битві на р. Ворсклі 1399 р. Поширення литовського правління на українські землі знайшло свою підтримку серед боярства, зацікавленому в сильному правителі, який не буде перешкоджати поширенню боярських володінь.

На території Поділля, яке було виділене в окреме князівство у 1363 р., документально засвідчено існування магнатського та боярського землеволодіння. Активна роздача земель литовськими князями передбачала ряд обов'язків від боярина – будувати та утримувати укріплення, копати стави, служити на шляхах і кордонах, постачати провіант до князівського двору. Подібне становище було на території Західного Поділля під владою Польщі – військова служба, щорічна грошова сплата від податного населення, вимога виставляти певну кількість ратників у випадку військових дій, обов'язок боярина проживати на пожалуваних землях, розміщення військових гарнізонів на боярських землях.

Таким чином, боярські верстки Київської землі, у зв'язку зі столичним статусом Києва, брала активну участь у відносинах між князями та змогли пристосуватися до корінної зміни суспільного ладу внаслідок іноземного панування.

Підрозділ 3.2 «Становище боярства Чернігівського князівства» показано підтримку місцевим боярством своєї власної князівської династії. Характерна ознака Чернігівського князівства – велика кількість напівавтономних уділів та рівнозначність Чернігівського та Новгород-Сіверського столів. Боярство у Новгороді-Сіверському займало посади урядника та посланника до Чернігова. «Одиначество» чернігівської династії та її прагнення до отримати київських стіл знайшло підтримку серед боярства та широких мас населення, що давало можливість взяти участь у поділі матеріальних здобутків завоювання. Перехід до Києва чернігівських бояр зустрічав супротив місцевого боярства через низку причин – тривалі союзницькі відносини чернігівців з половцями, протистояння з законною династією Мономаховичів, прагнення до власного збагачення за рахунок київського населення. Міграції боярства відбувались і до інших земель, зокрема до Галицько-Волинської за часів нетривалого закріплення чернігівських князів у Галичі на початку XIII ст. та перехід боярства з Ростиславом Михайловичем у 40-х р. XIII ст.

Монгольське завоювання переформатувало суспільне життя. Протягом 1240–1370 рр. Чернігівська земля перебувала під прямим управлінням та відчувався тиск на князівську династію. Відомий випадок загибелі князя Михайла Чернігівського та його боярина Федора під час посольства Золотої Орди у 1246 р. Протягом 1240–1320-х рр. в Орді було тринадцять князів і одна княгиня. З дев'яти князів, пов'язаних з Черніговом страчено було сім. Припустимо, що князівський супровід передбачав участь боярства, однак виникають труднощі при поіменній ідентифікації бояр через брак джерельної бази. Наприкінці XIV – початку XV ст. окремі представники боярства разом з представниками литовської династії переміщуються до Московського князівства та формують тамтешні боярські роди.

Таким чином, для Чернігівської землі характерним є досить активна підтримка боярським прошарком своєї династії у її зовнішньополітичних устремліннях через наявність можливостей матеріального збагачення.

У **підрозділі 3.3** «Боярський прошарок Переяславського князівства у зв'язку з особливостями внутрішнього розвитку землі» показано зовнішній фактор на внутрішнє положення боярства. Невизначеність східних та південно-східних кордонів князівства та сусідство з войовничими кочовиками-половцями робило Переяслав уразливим для нападів кочовиків. Потреба захисту ініціювала будівництво оборонних споруд та городищ, які в історичні науці розділяються на два типи – державні та феодалні. Останні поєднували у собі функції фортеці та феодалного маєтку, мешканці якого були у залежності від феодала. Різний розмір поселень говорить про різні економічні можливості конкретного боярина. Постійна боротьба з половцями вимагала гуртування широких мас населення та боярства навколо князівської адміністрації як головного розпорядника матеріальних ресурсів, війська та земель, що також позбавляло бояр можливість покладатися на власні сили. Положення Переяслава у політичному відношенні як столу, з якого князі часто ставали київськими, накладало свій відбиток на боярство. Воно брало активну участь у формуванні прийнятних для себе умов зі сторони князя, не приймаючи слабких правителів та переміщуючись разом з князями на зовнішні столи. Це підтверджують події 1134 р. – переяславці не прийняли князя В'ячеслава, 1134–1135 рр. – підтримка Юрія Долгорукого в боротьбі за Київ та

переселення частини боярства разом з князем до Суздальщини, 1147 р. – запрошення на княжіння Гліба Юрійовича, 1201 р. – запрошення сина Всеволода Велике Гніздо Ярослава.

Монгольське нашествя зруйнувало Переяславське князівство майже повністю, причиною чого було прагнення не допустити формування тут військової сили та відкрити шлях на Київ. Переяслав перетворився на буферну смугу між татарськими ордами та Києвом та потрапив під пряме татарське правління. Руїнування призвели навіть до зникнення культурного шару, що підтверджується археологічно. У 1324 р. Переяславська земля увійшла до складу Київського князівства.

Таким чином, постійна зовнішня загроза зі сторони Степу вимагала від боярства гуртуватися навколо власного князя, не виказуючи йому відкритої неприязні та конфронтації.

Підрозділ 3.4 «Боярство Галицько-Волинської землі» присвячений князівсько-боярській боротьбі протягом XII–XIV ст. Процес феодалізації на території князівства почався раніше за інші землі Русі, що пов'язано з економічними відносинами з західноєвропейськими державами. Протягом XI–XIII ст. тривав процес утворення крупного землеволодіння та осідання населення в боярських маєтках. До власності боярства належали села, монастирі, міста з околицями та власні військові дружини. Мали велике значення позаземельні доходи боярства – право збору мит з підлеглого населення та торгових шляхів, які пролягали через територію князівства та з'єднували його з країнами Західної Європи, видобуток та продаж солі, силове захоплення князівських володінь та побудова укріплених замків.

Початок конфронтації з князівською владою датується відносинами боярства з князем Ярославом Осмомислом у 1173 р. та пов'язане з прагненням князя провадити власну незалежну політику та підвищення впливу роду Чагрових. Смерть князя Ярослава у 1187 р. та наступна часта зміна князів та орієнтація боярських угруповань на того чи іншого князя вважається початком діяльності боярських партій.

Об'єднавча політика волинського князя Романа Мстиславича, який користувався підтримкою волинського боярства, зустріла опір галицького боярства. Причини підтримки волинянами князя Романа стали причиною появи теорії походження його другої дружини княгині Анни: волинське походження, родинні зв'язки з візантійськими імператорами, родинні відносини з католицькими династіями Європи, зокрема угорськими Арпадами. Початок правління князя Романа Мстиславича в об'єднаному Галицько-Волинському позначилося придушенням опозиційних боярських рухів та стратою великої кількості представників місцевої аристократії. Смерть князя 1205 р. дозволила вступити в боротьбу за стіл чернігівської династії Ольговичів. Затвердження на столах Володимира, Святослава та Романа Ігоровичів за підтримки боярського роду Кормильчичів – представників вищого боярства, наділеного широкими земельними володіннями, зокрема в Угорщині, що могло говорити про політичні відносини з королівським двором. Нові князі змогли знайти собі підтримку серед боярства Волині, яке прагнуло отримати положення, подібне до боярства Галичини. Внутрішня боротьба Ігоровичів за владу призвела до страти близько п'ятиста бояр, що призвело до страти повсталими представниками боярства князів.

Простежено діяльність проугорської партії галицького боярства. Основні етапи її діяльності пов'язані з Володиславом Кормильчичем (106–1214 рр.) – посідання на князівський стіл та прагнення вести власну зовнішню політику; Судиславом Бернатовичем

(1216–1235 рр.) – цілеспрямована підтримка угорців як претендентів на князівський стіл, боротьба з князем Мстиславом Удалим (1226–1227 рр.), родинні відносини з угорською знаттю, зокрема з воєводою Філею. Період 1236–1245 рр. завершив діяльність партії, пов'язаної з іменем Доброслава Суддича та Григорія Васильовича. Спроба першого перейняти на себе князівські повноваження – пожалування волостей, була досить швидко нівельована князем Данилом. Прогорська партія була усунута з політичного життя.

Зазначено проблему при використанні підтверджувальних грамот князя Лева Даниловича та їх подальші підтвердження польськими королями як історичного джерела боярського землеволодіння. Судові спори за землі та привілеї тривали протягом XV–XVI ст. на основі «пожалувань» слугі Осташкові (1282 р. або 1292 р.), боярину Ярославу Шептиці (1284 р.), слугі Мелетію Туркевичу (1284 р.), боярину Нерунові (1284 р.), слугам перемишльського двору Василеві, Ігнатові, Іллі, Іванові, Грицькові та Степанові (1296 р.), слугам сидельним перемишльського двору (1297 р.). Окрім цього, правління князя Лева Даниловича сприяло розширенню кордонів держави – приєднанню Закарпаття у 1287 р. На території Закарпаття маємо відомості про представників слов'янської знаті березького жупана Григорія та, з певними застереженнями, посадовця Угорського королівства Петра Петуню.

Підсилення ролі боярства у внутрішньому житті спостерігаємо під час правління Юрія-Болеслава II, Дмитра Детька, експансіоністських зазіхань польського короля Казимира III, участі у спробах відтворення держави литовським князем Любартом Гедиміновичем.

Таким чином, діяльність галицько-волинського боярства позначене активною участю у політичних процесах, прагненні отримати для себе князя, який не буде мати на меті обмеження боярських свобод та привілеїв, боротьба боярства стала можливою через відносну незалежність від князівських земельних надань.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження боярської верстви на території Південно-Західної Русі протягом XI–XIV ст. підтверджує усталену в історичній науці думку про складність вивчення цього прошарку суспільства. У процесі дослідження були зроблені такі висновки:

1. На основі аналізу історіографічних напрацювань встановлено, що витoki та процес формування боярства залишаються малодослідженими в історичній науці, немає одностайного підходу до вирішення даної проблеми. Тривала дискусія стосовно норманського та антинорманського поглядів на розвиток державності та державних інститутів не сприяв виробленню єдиної концепції етнічного та соціального походження князівського війська, як одного з атрибутів держави, яке стало фундаментом розвитку боярства.

Аналіз історичного доробку попередніх поколінь та сучасних істориків свідчить, що походження боярства та його соціально-політична роль розглядаються побіжно. Взаємини князівської влади й боярства в окремих землях-князівствах вивчалися в системі князь – боярство – віче. У результаті було визначено, що в кожній землі такі відносили мали регіональні відмінності у залежності від кількох факторів: міцність князівського домену, порядок отримання земельного володіння від верховної влади

або у процесі еволюційного розвитку державних інститутів та соціального розширення, характер побудови оборони землі від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Етнічний склад боярства в історичній науці практично не розглядався, хоча у багатьох працях вчені його пов'язували з питанням походження князівської дружини. Уведення до історичного наукового обігу нових джерел дозволяє говорити про присутність серед боярства представників різних етнічних та соціальних груп. У центрі уваги істориків залишаються джерела матеріального забезпечення боярства, основою яких стали можливість розпоряджатися землею, управління садибами, адміністративна, військова, судова діяльність.

Джерельна база дисертації спирається насамперед на повідомлення літописів. Однак, відома тенденційність літописного корпусу, їхнє пізнє походження (XIV–XV ст.), а отже і віддаленість від подій, що описуються, зумовлює необхідність залучення додаткових археологічних відомостей та використання текстологічних зіставлень джерел різного походження та ступеня висвітлення подій. Дані археології щодо господарської діяльності боярства успішно доповнюються нумізматичними джерелами, зокрема відомостями про грошові одиниці, які дають змогу реконструювати матеріальне забезпечення боярської садиби. Поступове зникнення літописної традиції після іноземного вторгнення в середині XIII ст. призводить до появи розрізнених актових джерел, пов'язаних із земельною надавчою політикою князів, а також географічного, господарського, зовнішньо- та внутрішньополітичного характеру.

Особливості теми вимагають застосування відповідних методологічних засад. Це знайшло своє відображення в поєднанні загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. У роботі використані загальні принципи об'єктивізму, історизму, багатофакторності, термінологізму. Методологічна база представлена загальнонауковими (систематизація) та спеціально-науковими (ретроспективний, критичний, структурний, історико-порівняльний, екстраполяції, просопографічний, методи спеціальних історичних дисциплін, методи археології).

2. Встановлено основні джерела формування боярської верстви на території Південно-Західної Русі: етнічний (на основі іноземного елемента), економічний (князівські пожалування), вихідці з племінної аристократії (автохтонний елемент), а також перехід до боярства окремих особистостей за видатні заслуги перед князівською владою. Іноземний елемент представлений варягами як чисельним учасникам князівських дружин та найманців протягом IX–XI ст. Активний перехід варяг на південні території Русі зумовлений торгівельній та військової діяльності, де могли себе реалізувати представники знатних родин, які не могли успадкувати земельні володіння на території Скандинавії та активному розвитку торгових шляхів через територію Русі до Візантії та Балкан. Вхідження варяг до князівських дружин спричинило їх активну діяльність в організації військового та державницького апарату, нагородою за що стали земельні надання та формування знатних землевласників-бояр. Асиміляція варягів протягом XI ст. дала змогу проникнути до війська представникам місцевого населення, які перейняли традицію дружинно-князівських відносин та стали джерелом формування боярства на основі місцевого етнічного елемента.

З'ясовано, що найменш чисельним та таким, що викликає найбільші суперечності в історичній науці, що спричинено домінуванням протягом XIX–XX ст.

антинорманських поглядів та прагненням обґрунтувати наявність власних державницьких прагнень слов'янського населення. Однак, аналіз сучасних досліджень показав, що так зване «земське боярство», як представник місцевої влади додержавного періоду розчиняється в прийшломому елементі, а їх привілеї, засновані на походженні, з X–XI ст. поступаються місцем військовій службі. Окрім вищезазначених складових частин боярства відомі окремі випадки пожалування боярства представникам інших національностей, що характерно для прикордонних територій – полочани, поляка, сілезці, ятвяги, представники пуркських конфедератів.

3. У досліджуваній період встановлено, що боярство займало місце в суспільній ієрархії поряд з князівською владою. Воно ставало провідниками суспільної думки та учасниками віча, отримувало посади послів, радників, посадників, керівників війська та адміністративних одиниць князівств. Останнє ставало причиною збагачення боярства та створенню боярських садиб та замків як військово-політичних центрів округи, що підтверджується археологічно. Становище боярства закріплювалося законодавчими актами, спрямованими на захист їх майнових прав та соціального статусу, зокрема окремі статті Руської Правди.

4. Визначено, що Боярство Київської землі було чисельним, займало провідні політичні позиції в стольному місті, часто суттєво впливало на обрання великого київського князя. Свої маєтки воно мало поза містом, але брало активну участь у політичному житті князівства.

Головними джерелами матеріального забезпечення київського боярства на перших етапах існування (X–XII ст.) були данини і кормління, як платня за виконання державних посад. Період XIII–XIV ст. характеризувався провідною роллю експлуатації земельних наділів (вотчин або тимчасових надань). Встановлено, що участь у торгівлі для боярства Київського князівства мала велике значення в збільшенні матеріальних благ, що зумовлено досить активною діяльністю транзитних торгових шляхів. У політичному плані бояри вміло знаходили своє місце між ворогуючими князівськими династіями в боротьбі за стольне місто. Зазначимо, що вони завжди вороже ставились до представників чернігівських династій (Ольговичів і Давидовичів).

Перехід українських земель під іноземну зверхність став спричинив розповсюдження на дані території литовського та польського державницького устрою. Така ситуація характеризувалася активною надавчою політикою литовських та польських володарів наближенням до них боярських прошарків земель, посад, прав та привілеїв. Брак прямих писемних свідчень про наявність боярства в оточенні литовських князів на території Київського князівства відтворюється через актовий матеріал XIII–XV ст., який прийшов на зміну традиційним літописам як історичним нарративним джерелам. Відбувається перенесення політичної свідомості на українські землі, що проявилось у відношенні до землі як особистої князівської, а отже і державної власності, а тому отримання її боярином свідчило про високий рівень прихильності до князя та накладало певні зобов'язання – військова служба, господарські повинності та ін. з одночасним збереженням привілеїв, подекуди з врахуванням конфесійної приналежності боярина або магната.

5. Обґрунтовано, що Чернігівська земля відіграла значну роль у міжкнязівських взаєминах, що було обумовлено її значною площею і великою чисельністю населення. Як і в інших землях, чернігівське місцеве боярство складалось із дружинних і місцевих елементів. Винятком було лише його формування в Новгород-Сіверської землі, де переважала місцева знать. У етнічному плані місцеве боярство поповнювалось також і представниками тюркських народів, що стало наслідком активної військово-політичної співпраці та династичних союзів чернігово-сіверських князів з половцями. Чернігово-Сіверське князівство відрізнялося великою кількістю уділів, сформованих в XI–XII ст., які отримували представники розгалуженого роду Ольговичів, які змогли отримати підтримку серед дружини, міського паприцату та духовенства.

Чернігівські бояри мали значні багатства, брали активну участь у торгівлі, в тому числі і транзитній. Однак у політичному житті головну роль відіграла князівська влада, яка постійно лише підсилювалась. Віче не відрізнялось особливою активністю. Зафіксовано підтримку боярами своєї династії під час її експансіоністських походів на суміжні князівства, мігруючи разом зі своїм сюзереном. Такими фактами можна назвати участь боярства в походах на Київ протягом XII ст., часті поїздки чернігівських князів до Орди для отримання ярлика на княжіння та участь боярства в князівському посольстві. Початок такої діяльності поклав, можливо, випадок князя Михайла Чернігівського та наближеного до нього боярина Федора у 1246 р. Встановлено приклади міграції боярства на територію Галицько-Волинського князівства з князем Ростиславом в XIII ст. та перехід частини боярства з князем Свидригайлом на північ, та початок формування тамтешніх боярських династій протягом XIV ст. Такий процес також був зумовлений значним руйнуванням князівства внаслідок монгольського завоювання та втратою Черніговом статусу політичного та духовного центру князівства і перенесення його до Брянська.

6. Переяславське князівство протягом XI–XIII ст. займало прикордонне положення між Київським князівством та кочовим Степом. У політичному плані його стіл був перехідною ланкою перед отриманням київського столу. Особливості географічного положення сприяли гуртуванню місцевого боярства навколо місцевого князя, в якому вбачали захисника від зовнішніх загроз, передусім половецьких нападів, яких Переяслав пережив протягом кінця XI – початку XIII ст. близько 49. Внаслідок цього місцеве населення та знать не терпіли слабкого князя, запрошуючи до себе представників правлячих родин Києва та Суздаля (1147 р. – Гліба Юрійовича, 1201 р. – Ярослава Всеволодовича). Встановлені випадки міграцій місцевого населення та боярства разом з князем, зокрема з Юрієм Долгоруким до Суздальщини в середині XI ст. та заснування там нових населених пунктів. Період XIII ст. позначився зникненням переяславського князівського столу, а після монгольського руйнування і зникненням культурного шару, що говорить про занепадання господарського та політичного життя.

7. Боярство Галицько-Волинського князівства мало свої особливості в своєму матеріальному та політичному положенні, що відрізняло його від боярства інших князівств. У першу чергу це тривале спадкове володіння вотчинами, що призвело до формування потужних боярських центів та садиб, де були зосереджені військові загони галицьких бояр. У власності або під контролем боярства перебували міста з околицями та соляні шляхи протяжністю від Карпат до Західної Європи, що грало вирішальну роль

у збагаченні. Для князівства було характерним прагнення бояр тримати під своїм контролем князівську владу, що було гарантом збереження свого привілейованого становища та участі в політичному житті краю. Така ситуація часто призводила до князівсько-боярських конфліктів, зокрема з Ярославом Осмомислом (XII ст.), Романом Мстиславичем, Данилом Романовичем та їх нащадками (XIII ст.). Оцінено діяльність боярських партій, зокрема партії Ігоровичів, проугорської та пропольської, яка ставала причиною відкритих збройних конфліктів між претендентами на галицько-волинський стіл.

Доведено, що утворення Галицько-Волинської держави було корисним як для галицького, так і для волинського боярства. Князі об'єднаної держави наділяли своїх прибічників земельними ділянками і іншими наданнями, завдяки чому вони підтримували свого сюзерена. Волинське боярство у переважній кількості випадків виступало на стороні власної князівської гілки у її боротьбі за політичні впливи та права на князівські столи. Волинські князі мали дуже потужний домен, який постійно поширювався шляхом або купівлі земель, або їх захоплення. Енергійна колонізаційна діяльність не тільки підсилювала князя, але й збагачувала боярство, допомагала звільнитись від частки податків. Створення такої міцної держави, як Галицько-Волинська, було можливо лише завдяки їхньому опору на волинське боярство.

Між галицьким та волинським боярством головна відмінність полягала у їхньому походженні. Волинське боярство походило з представників дружини, які отримували тимчасові земельні наділи від князівської влади. Його матеріальне забезпечення залежало від торгівлі, для розвитку у наявності були сприятливі умови, зокрема захищеність від нападів кочового світу та досить мирна інкорпорація до складу Великого князівства Литовського.

ПЕРЕЛІК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях

1. Руднік Д. Г. Роль боярства в різних землях Київської русі: порівняльний аналіз // Гуржіївські історичні читання : [зб. наук. пр.] / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького [та ін.]. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 91–93.
2. Руднік Д. Г. Боярство Київської землі XIII–XIV ст. // Сторінки історії : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Київ. політехн. ін-т». Київ, 2014. Вип. 37. С. 13–19.
3. Руднік Д. Г. Вплив боярських верств Галичини й Волині на державотворчі процеси // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2014. Вип. 2, ч.2. С. 3–8.
4. Руднік Д. Г. Князівська влада й боярство Південно-Західної Русі // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. Запоріжжя, 2014. Вип. 38. С. 31–34.
5. Руднік Д. Г. Походження бояр у Київській Русі: етнічний аспект // Історичні і політичні дослідження : наук. журн. / Донецьк. нац. ун-т. Вінниця, 2014. № 3–4 (57–58). С. 23–31.
6. Руднік Д. Г. Письмові та матеріальні джерела з історії бояр Київської Русі XI–XIV ст. // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. Запоріжжя, 2015. Вип. 44, т.1. С. 29–33.

Статті у фахових закордонних виданнях

7. Rudnik D. Боярство Переяславського князства // *Slavia Orientalis* : Kwartalnik Komitetu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. 2016. T. 65, nr. 3. С. 585–592.

Матеріали конференцій, семінарів, симпозіумів

8. Руднік Д. Г. Роль боярства в різних землях Київської Русі // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, (Дніпропетровськ, 20 груд. 2013 р.) : у 5 ч. / Дніпропетровськ. нац. ун-т ім. О. Гончара [та ін.]. Дніпропетровськ, 2013. Ч. 2. С. 109–111.

9. Руднік Д. Г. Боярство і віче в Київській Русі // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси : матеріали IV Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, (Дніпропетровськ, 22 берез. 2014 р.) : у 3 ч. / Дніпропетровськ. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2014. Ч. 2. С. 145–148.

10. Руднік Д. Г. Походження бояр в Київській Русі // Маловідомі сторінки вітчизняної історії: архівні розвідки : матеріали круглого столу каф. архівознавства та сусп.-прав. наук СНУ ім. Володимира Даля, 28 лют. – 1 берез. 2014 р. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2014. С. 43–44.

11. Руднік Д. Г. Державницький проект Романа Мстиславича в історичній науці // Сучасна наука: теорія і практика : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., Запоріжжя, 28–29 листоп. 2014 р. / НАН України, Наук.-навч. центр приклад. інформатики. Запоріжжя, 2014. С. 56–59.

12. Руднік Д. Г. Проблема походження дружини князя Романа Мстиславича Анни в історичній науці // Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, (м. Дніпропетровськ, 29 листоп. 2014 р.) : у 4 ч. / Дніпропетровськ. нац. ун-т ім. О. Гончара [та ін.]. Дніпропетровськ, 2014. Ч. 2. С. 55–57.

13. Руднік Д. Г. Господарська діяльність київських бояр // *Współczesna nauka. Nowy wygląd* : zbiór raportów naukowych, (Wrocław, 30–31.01.2015). Warszawa, 2015. С. 25–27.

14. Руднік Д. Г. Боярські верстви Чернігівського князівства XI–XIII ст. // *Настоящи изследования и развитие* : материалы за 11-а международна научна практична конференция. София, 2015. Т. 6: История. С. 3–6.

15. Руднік Д. Г. Боярський стан у складі Великого князівства Литовського // Актуальні питання історії та культури України і світу : матеріали VI Регіон. наук. конф., (Острого, 14 трав. 2015 р.) / Нац. ун-т «Острозька академія». Острого, 2015. Вип. 5. С. 25–28.

16. Руднік Д. Г. Діяльність бояр в торгово-фінансовій сфері Київської Русі // Історія торгівлі податків та мита : тези доп. IX Міжнар. наук. конф., 29–30 жовт. 2015 р., м. Дніпропетровськ / Ун-т митної справи та торгівлі [та ін.]. Київ, 2015. С. 17–19.

17. Rudnik D. Wolhyn Furstentum: Entwicklungenbesonderheiten // Людина віртуальна: нові горизонти : зб. наук. пр. (за матеріалами III Всеукр. наук.-практ. конф., 30–31 берез. 2016 р.) / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля [та ін.]. Рубіжне ; Северодонецьк [та ін.], 2016. S. 131–132.

18. Руднік Д. Г. Вплив боротьби Переяславського князівства з кочовиками на внутрішній розвиток землі // Сучасні тенденції сходознавства : зб. наук. пр. за матеріалами XII Всеукр. наук.-практ. конф., 22–23 квіт. 2016 р. / Харків. нац. пед. ун-т

ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2016. С. 132–134.

19. Rudnik D. Das Problem der Entscheidung von Frau des Fursten Roman Anna // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 69-ї Міжнар. наук. конф., [м. Харків] 29 квіт. 2016 р. / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. S. 127–128.

20. Руднік Д. Г. Визначення місця боярської садиби у соціально-політичному розвитку Київської Русі періоду XI–XIV ст. // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики : матеріали III Всеукр. конф. (присвяч. 100-річчю Дніпр. нац. ун-ту ім. О. Гончара), 25–26 трав. 2018 р. Дніпро, 2018. С. 208–210.

Видання, які додатково відображають результати дисертації

21 Руднік Д. Г. Боярська верства Північно-Західних земель Київської Русі // Перший крок у науку : матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганск, 2014. Т. 3. С. 471–476.

22 Руднік Д. Г. Особливості положення боярської верстви на території Північно-Східної Русі XI–XIII ст. // Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, (м. Кіровоград, 16 трав. 2014 р.) 6 у 3 ч. / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка [та ін.]. Кіровоград, 2014. Ч. 1. С. 73–76.

23 Руднік Д. Г. Боярство Піденно-Західної Русі // Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka : zbiór raportów naukowych, Gdańsk, 29-30.06.2015. Warszawa, 2015. Część 6. S. 9–11.

24 Rudnik D. The Boyars of the Principality of Kyjiv in XIII–XIV Centuries // Nauka i Studia. Przemysl, 2015. Nr. 6 (137). P. 40–45.

АНОТАЦІЯ

Руднік Д. Г. Боярство Південно-Західної Русі XI–XIV ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів.

У дисертації проведено комплексний аналіз діяльності боярського прошарку на території Південно-Західної Русі протягом XI–XIV ст. Визначено основні джерела походження боярства, передусім у етнічному відношенні, його служили природу; показано, що постійна наближеність до князя та адміністративного апарату характеризує боярство як провідну верству та обумовлює його відносне відокремлення від широких мас населення. Встановлено приналежність до боярства на перших етапах існування стану іноземців-варягів як основи князівських дружин, рух яких на південь був спричинений економічними факторами. Асиміляція варязького елемента відкрила дорогу до складу дружини, а отже і боярства, представникам місцевого населення, кочовиків, які визнавали себе васалами прикордонних князівств та широких мас населення за відповідний рівень заслуг перед князем. Зроблено акцент на матеріальному положенні боярства, основою якого виступає боярська садиба як центр сільської округи та військово-господарський комплекс. Розкрито особливості

положення боярства на території окремих князівств Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицько-Волинського, де його зовнішня та внутрішня політика відрізнялася у залежності від факторів політичного, економічного, міжнародного, суспільного характеру.

Ключові слова: боярство, Київська Русь, Південно-Західна Русь, кормління, боярські садиби, земельна власність, грамоти, варяги, князівська дружина, старці градські, земське боярство.

АННОТАЦИЯ

Рудник Д. Г. Боярство Юго-Западной Руси XI–XIV вв. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов.

В диссертации проведен комплексный анализ деятельности боярской прослойки на территории Юго-Западной Руси на протяжении XI–XIV вв. Определены основные источники происхождения боярства, прежде всего в этническом плане, его служила природа; показано, что постоянная приближенность к князю и административному аппарата определяет боярство как ведущее сословие, его относительное обособление от широких масс населения. Установлено, что на первых этапах существования сословия иностранцев-варягов как основы княжеских дружин, движение на юг которых было обусловлено экономическими факторами. Ассимиляция варяжского элемента открыла дорогу в состав дружины, а следовательно и боярства, представителям местного населения, кочевников, признававших себя вассалами пограничных княжеств и широких масс населения за соответствующий уровень заслуг перед князем. Сделан акцент на материальном положении боярства, основой которого являлась боярства усадьба как центр сельской округи и военно-хозяйственный комплекс. Раскрыты особенности положения боярства на территории отдельных княжеств Киевского, Черниговского, Переяславского, Галицко-Волинского, где его внутренняя и внешняя политика отличалась в зависимости от факторов политического, экономического, международного, общественного характера.

Ключевые слова: Киевская Русь, Юго-Западная Русь, кормление, боярские усадьбы, земельная собственность, грамоты, варяги, княжеская дружина, старцы градские, земское боярство.

SUMMARY

Rudnik D. G. Boyars of Southwest Russia in XI–XIV centuries. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for a candidate degree in historical sciences. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv.

The dissertation is devoted to the complex analysis of the activity of the boyar layer in the territory of South-western Rus during the XI–XIV centuries. The main theories and directions

of the formation of the nobility, its socio-economic and political role, the characteristic territorial features of the layer on the territory of the Kiev, Pereyaslav, Chernigov and Galician-Volyn principalities are distinguished. Formation of polyethnic boyar's armed force was the main factor in the emergence of nobility.

The role and localization of boyar farmsteads on the territory of the studied principalities is also explained. The emphasis is placed on the richness and outstanding features of the boyar manor as political, military and economic centres of the district. The boyar seat is a concentration of local artisan production, which serves the population of the land itself and begins to orientate on the market. With the development of economic relations, the influence of the nobility on political processes increases, which manifested itself in the discrimination of the broad strata of the population in the protection of rights and property, in comparison with the nobility. The "Russkaya Pravda" (Justice of Rus) imposes considerably higher monetary penalties for violating property rights and personal non-property rights of the boyar. In addition, the boyars take an active part in trade operations, assembly and advisory duties under the prince, forming his *duma*.

The boyar of the Kiev principality was an evolution in the development of sources of obtaining land plots from the plots as a feeding and exploitation of land estates. The basis of their economy is based on households, focused on agriculture and handicraft production. In political terms, the Kyiv nobility, given the desire of the separate branches of the Rurik's descendants to consolidate the upper table in the state, has little ability to choose one or the other side. The transition to the territory of the Kiev principality, along with the princes of the coming members of the aristocracy met with desperate resistance of all strata of the population, primarily nobility.

In analyzing the nobility of Chernigiv-Siversky and Pereyaslav principalities, the author made the conclusion about the attachment of the local boyar layer of his princely power. The reasons were the danger of attacks from the nomadic world, which forced them to seek protection from the prince's wife, and hence cooperation with the authorities (the Pereyaslav principality), attempts to obtain material benefits, moving along with the princes in their aspirations to extend their influence on neighbouring lands (Chernihiv-Siversky principality).

Galician-Volyn principality had its own peculiarities in the origin and role of the boyars. The Galician boyars was characterized by ties with the tribal nobility in the pre-modern era. This is precisely the reason for the nobility's desire to influence the activities of its prince, aspiration to the sole management of local resources. The control of trade and export routes, the good geographical location of the boyar farms gave the opportunity to retain their own military wives, to spread influence on the whole city and community centres.

Key words: boyars, Kievan Rus, Southwest Rus, landed property, boyar seat, charters, Varangians, armed forces of principality, city elders, boyars of *zemstvo*.

Підписано до друку 21. 01. 2019 р.
Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 0,9.
Шрифт: Times New Roman
Наклад 100 прим. Зам. № 4

Друк ПП «Ощипок М. М.»
Адреса: м. Львів, вул. С. Бандери, 45
№ свід.: 670155
тел./факс: (032) 238-74-60
e-mail: ommzmik@ukr.net